

İDİL BULGAR YAZITLARINDAN MODERN ÇUVAŞ TÜRKÇESİNE İSİMLERDE ÇOKLUĞUN İŞARETLENMESİ

İBRAHİM ARIKAN*

Öz: Türk dilinin tarihsel *Ogur* kolunun modern temsilcisi olan Çuvaş Türkçesi isimlerin teklİğe karŐı çokluk Őeklini İőaretleme için kullandığı çokluk eki ile diğer Türk lehçelerinden farklılaŐır. Modern metinlerine 18. yüzyıldan itibaren ulaŐabildiğimiz Çuvaş Türkçesinin tarihsel metinleri olarak da kabul edilen İdil Bulgar Yazıtlarında Çuvaş Türkçesinde de kullanılan çokluk eki ilk kez tanıklanabilmektedir. Bu ekin Çağdaş Çuvaş Türkçesinin ilk metinlerinden başlayarak standart bir yazı dili haline aldığı 20 yüzyıl başına kadar farklı biçimlerinin olduğu görölmektedir. Bu makalede Çağdaş Çuvaş Türkçesinin 18. yüzyıl metinlerinden başlayarak yapılan taramalarda tanıklanan çokluk ekinin farklı biçimleri örnekleriyle anlatılmaya çalışılmıştır. Çuvaş Türkçesinin çokluk ekinin 18. yüzyıl ve 19. yüzyıl metinlerinde tanıklanan farklı biçimlerinin dilbilgiselleşme yoluyla geniŐleyen biçimlerle birlikte yine dilbilgiselleşme yoluyla daralan biçimlerinin olduğu da tespit edilmiştir. Çuvaş Türkçesinin çokluk ekinin tespit edilen farklı biçimleri için gelişim seyri de anlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İdil Bulgar Türkçesi, İdil Bulgar Yazıtları, Çuvaş Türkçesi, çokluk eki, dilbilgiselleşme, çekim ekleri

FROM VOLGA BULGARIAN INSCRIPTIONS TO MODERN CHUVASH LANGUAGE PLURAL MARKING ON NOUNS

ABSTRACT: Chuvash language, the modern representative of the historical Ogur branch of the Turkic language, distinguishes itself from other Turkic dialects by using a plural suffix to indicate plurality as opposed to singularity for nouns. Found in modern texts dating back to the 18th century, which are considered historical texts of the Chuvash language in the Volga Bulgar Inscriptions, this plural suffix used in Chuvash language is witnessed for the first time. The evolution of this suffix, from its varied forms in the early texts of Modern Chuvash language to its standardization as a written language by the early 20th century, has been observed.

This article attempts to illustrate the various forms of the plural suffix witnessed in scans starting from 18th-century texts of Modern Chuvash language. The study also

* Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Cođrafya Fakóltesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü. Ankara. imarikan@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0421-3743

(Yazının GeliŐ Tarihi/Received Date: 16.12.2023, Yazının Kabul Tarihi/Acceptance Date: 25.12.2023)

DOI:10.47089/iuad.1405893

identifies that, through grammaticalization, there has been an expansion in forms alongside a contraction of various forms witnessed in the texts from the 18th and 19th centuries. The developmental trajectory of the identified different forms of the plural suffix in Chuvash language is also discussed.

Key words: Volga Bulgarian language, Volga Bulgar Inscriptions, Chuvash language, plural suffix, grammaticalization, inflectional suffixes

1. Türk Dilinin *Ogur* Kolunda Çokluğun İşaretlenmesi

Türk dilinin *Ogur* kolunun modern temsilcisi olan Çuvaş Türkçesinde de diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi ismin teklik şekilleri eksiz, çokluk şekilleri ise isim kök ya da gövdelerine eklenen çokluk ekiyle yapılır. İlk kez İdil Bulgar Yazıtlarında tanıklanan ve bugün de standart Çuvaş Türkçesinde {+sem} biçimiyle tek şekilli olarak kullanılan ek isimlerde çokluğu işaretlemek için kullanılmaktadır (Andreyev 1956: 7-8; Pavlov 1965: 71; Yılmaz 2002: 3-4).

Elimizdeki verilere göre Türkçenin ilk dil türleri olarak kabul edebileceğimiz Proto-*Oguz* (Tarihsel Bulgar ve Çağdaş Çuvaş Türkçeleri dışındaki tarihsel ve modern Türk dil türleri için kurgulanan proto dil) ve Proto-*Ogur* (Tarihsel Bulgar ve Çağdaş Çuvaş Türkçeleri için kurgulanan proto dil) Türkçeleri için çokluk işaretlemeye kullanılan ve Proto-Türkçe *-r'*, *-r'* > Proto-*Ogur* *-r*, *-r* / Proto-*Oguz* *-z*, *-z* denkliğinde tasarlanan bir çokluk işaretleyici {+r} bulunmaktadır (Şerbak 1977: 83; Tenişev 1988: 16):

- Pr-Tü. *-r' *ti:r' 'diz' >* Pr-*Ogur* *-r *ti:r >* EÇÇuv. *-r >* ÇÇuv. *-r, çër*
Pr-*Oguz* **ti:z >* ETü. *tiz* / Trkm. *díz*, Saha *-*,
(Tekin 1995: 84), OTü.. *tiz* (TLH 2011: 898).
- Pr-Tü. *-r' *kökür' 'göğüs' >* Pr-*Ogur* *-r *kökür >* EÇÇuv. *-r >* ÇÇuv. *-r, kākār*
Pr-*Oguz* **köküz >* ETü. *köküz* / OTü. *KöGüZ*
(Yegorov 1964: 98; Fedotov 1996: 249).
- Pr-Tü. *-r' *buyñur' (*büñür' 'boynuz' >* Pr-*Ogur* *-r *muygur (*müygür) >* EÇÇuv. *-r >*
ÇÇuv. *-r, mājraga*
Pr-*Oguz* **müyñüz >* ETü. *müyüz* / OTü. *Müyñüz*
(Starostin vd. 2003: 371) *büñüz* (EDPT 352),
müyüz (Räsänen 1969: 347)

Bu ekin yanı sıra OTü.de {+gUn} *iniygün-üm* 'erkek kardeşlerim' < **iniy+gün, kälñün-üm* 'gelinlerim' < *kälin+gün* (Tekin 2003: 101-102) biçimiyle tanımlayabildiğimiz bir çokluk işaretleyicinin İBulT. *hirhum* sözcüğü içinde *-hum* şeklinde kalıplaşmış olarak kullanıldığını da tespit edebiliyoruz:

'*ali yuwāri hir-ḥum belūwi kü* (İBY. 4)

'ali yuvari cariyesi... yazıtıdır'

hir-ḥumi ḥāci ḥik[met] (İBY. 6)

'cariyesi hacı hik[met]'

Tekin (1988: 199) İdil Bulgar Yazıtlarında geçen ve eskicil bir çokluk eki olduğu düşünülen {+hum} ekiyle çekimlenmiş bu sözcüğü 'cariye' olarak anlamlandırmıştır. Bu ekin ET.de topluluk isimleri oluşturmada kullanılan bir çokluk işaretleyici olduğu yine Tekin tarafından *Orhon Türkçesi Grameri* adlı çalışmada (2003: 101-102) belirtilmektedir. İBulT. {+hum} / OTü. + {gUn} ekleri ÇÇuv. döneminde tanıklanamamaktadır.

Ancak Çuv. genel çokluk, {+lAr} ekini kullanan OTü.den farklı olarak Çuv. standart türünde {+sem}, Çuv. Turi/Viryal ağızında büyük ünlü uyumuna bağlı olarak {+sem}/{+sam} ve ünsüz uyumuna bağlı olarak da {+şem }/{+ şam} ekleriyle işaretlenmektedir (Pavlov 1965: 71-72)

Çuv. ağızlarında fonetik farklılığı olan biçimlerle kullanılmakla birlikte standart yazı dilinde büyük ünlü uyumuna, ünlü ünsüz uyumuna ve ünsüz uyumuna girmeden tek biçimli olarak {+sem} şekliyle kullanılan çokluk ekinin Çuvaş dil tarihinde ilk örneğine İdil Bulgar Yazıtlarında rastlamaktayız. İBulT. H. 708 ve M. 1308 tarihli *Uspeniye Yazıtında* çokluk işaretleyicisi {+sem} eki yalnızca iki kez tanıklanabilmektedir:

a) *‘ulemāsemne sevān mescidsemne ‘imāret tanan* (İBY 17)

‘Ulemaları seven, mescidleri imaret eden/yaptıran’ (Tekin 1988: 190; Erdal 1993:87).

İBulT. ile yazılı bu yazıtın neredeyse aynı içerikle ve fakat Altınordu-Harezmi Türkçesiyle yazılmış bir örneği olan *Çatalar Yazıtına* da burada değinmek yerinde olacaktır. Yukarıda İBulT. metni olarak verdiğimiz satırın Altınordu-Harezmi Türkçesiyle yazılmış yazıttaki karşılığı şöyledir:

b) *zahidlārka sevgān mescidlārni ‘imaret kılkan* (İBY 21)

‘zahidleri seven, mescidleri imaret eden’ (Tekin 1988: 192; Erdal 1993:87)

Görüldüğü gibi *Uspeniye Yazıtındaki* *‘ulemāsemne* ve *mescidsemne* sözcükleri, *Çatalar Yazıtında* ilki ÇE + YHE *zahidlārka*, ikincisi ÇE + BHE’li *mescidlārni* sözcüklerine denk düşer ki buradan her iki Müslüman muhitin farklı mezar yazıtlarında aynı bir ibareyi farklı ağız özellikleriyle kullanmış olmalarını sosyal-kültürel temaslarının bir sonucu olarak da anlamak mümkün olur. ÇÇuv. yönelme ve belirtme hâlini iki işlevli olarak üzerinde bulunduran {+e} ekinin İBulT. metni olan *Uspeniye Yazıtında* sözcükler üzerinde çokluk eki {+sem} ile birlikte belirtme/yönelme hâlini işaretlediği görülen {+ne} ekiyle; *Çatalar Yazıtında* ise ilki yönelme {+kA} ikincisi başlangıçta zamir belirtme hâli eki olup ilerleyen zamanda yalın veya çokluk isimlere de doğrudan gelen {+nI} belirtme hâli ekiyle kullanıldığı görülmektedir. Bu da tarihsel İdil-Ural dil alanında çokluk ekinin yanında belirtme ve yönelme hâlinin kullanımlarının gösterdiği dağılımı işaretlemesi bakımından da önemlidir.

Çuvaş Türkçesinin çokluk ekini {+sem} ilk kez 14. yy. başına tarihlenen *Uspeniye Yazıtında* Arap harfleriyle *سم* biçiminde yazılı olarak tanıklayabiliyoruz. İlkinin baş ve son hecelerinin art sıradan, ikincisinin bütün

hecelerinin ön sıradan ünlülendiği Ar. kökenli sözcüklere eklenen Bulgar Türkçesi {+semne} (< +sem ÇE +ne BLHE) yazımında, çokluk eki {+sem}, *sin* ve *mim* harfleri ile yazılmıştır. Tekin ve Erdal her ne kadar hem ilk hem de ikinci sözcükteki eki her zaman ince sırada okuyarak eki tek biçimli olarak yorumlamışlarsa da Arap harfli Türkçe metinlerde, Türkçe kökenli sözcük ve eklerin yazımında ister art ister ön sıradan olsunlar genel olarak *sin* harfinin yazımda tercih edilmesi, ekin tek biçimli {+sem} /sem/ olarak okunması gerektiğini göstermez. 14. yy. başında *Uspeniye Yazıtında* yukarıda gösterilen yazımla tanımlanan Bulgar Türkçesi kökenli ÇE. {+sem}'in Çağdaş Çuvaş ağızlarına benzer bir biçimde ve OTü. {+lAr} çokluk ekinde de görüldüğü gibi büyük ünlü uyumuna bağlı olarak art sıradan {+sam} biçiminin mevcut olduğu göz önüne alınırsa bu ek ile işaretli sözcüğün *ulemā+sAm* biçimiyle de okunabileceği düşünülmelidir. Çünkü Tekin (1988) İBulY. üzerine yaptığı gramer incelemesinde yönelme-belirtme hâli ekinin bu iki örnekte de görüldüğü gibi zamir *n*'si ile kullanımlarda her zaman {+n+e} (́) biçiminde yazıldığını ve ses uyumunun bozulduğunu belirtmiştir (Tekin 1988: 38). Bu durumun İBulT. için standart Çuv. ile ortaklaştığı da tespit edilebilmektedir (Arıkan 2023: 43-46).

2. 18. Yüzyıldan İtibaren Çuvaş Türkçesinde Çokluk Ekinin Görünümü

18. yüzyılın ikinci yarısının başlarına ait Çuv. metinlerinde çokluğun işaretlenmesinde {+sam} / {+zam} eklerinin kullanıldığını tespit edebiliyoruz:

1) polazam'ra	kos'sam	bor'	hulgazam'	vara	si^ok'
(Sum. 178)					
[balık+ÇE+BHE	göz+ÇE var	kulak+ÇE	ancak	yok]	
'balıklarda	gözler var	ancak kulaklar	yok'		

18. yüzyılda Çuvaş Türkçesinin Turi/Viryal ağızında kayda geçirilen metinlerde {+sam} / {+zam} çokluk işaretleyicisiyle birlikte bugün standart Çuv. için kullanılan {+sem} çokluk ekini ilk kez Çuv. ilk grameri *Soçineniya*'da (1796) tanımlayabiliyoruz.

Soçineniya'da Çuv. çokluk eki ile ilgili bilgiler verilirken {+sam} / {+zam} eki birinci değişke, {+sem} / {+zem} ekleri ise ikinci değişke olarak aşağıda verilen örneklerle gösterilmiştir (1769: 6-8):

2) Tu zam'	yat'sam'	s'mardı zam'
[dağ+ÇE	ad+ÇE	yumurta+ÇE]
'dağlar'	'adlar'	'yumurtalar'
annya zem'	mıy zem'	pit' sem
[anne+ÇE	yanak+ÇE	yüz+ÇE]
'anneler'	'yanaklar'	'yüzler'

Soçineniya'da çokluk ekinin bu ikili kullanımıyla ilgili olarak Çuvaş dil alanının hangi bölgelerinde hangi şekillerin kullanıldığına dair bir bilgi olmadığı

gibi bu ayrımın diyalektolojik bir farklılık olup olmadığından da bahsedilmemiştir. Burada belirtilmesi gereken bir diğer husus ise çokluk eki olarak tanıklanan bu biçimlerin *Soçineniya*'da düzenli olarak sözcüklerden ayrı yazılmış olmalarıdır. Bu ayrı yazımla ekin bir parçacık gibi mi görüldüğü veya bu ayrı yazımın bir yazım tasarrufu mu olduğu hakkında karar vermek zordur.

Konuyla ilgili olarak incelenen eserlerin 19. yy. başına ait olanlarında da Turi / Viryal ağzındaki çokluk işaretleyici {+sam}/{+zam} ekleri tanıklanabilmektedir. Bununla birlikte 1852 yılında kaleme alınan *Çuvaşskiya svad'bi* adlı eserde farklı bir çokluk işaretleyicisinin daha kullanımı dikkat çekicidir.

3) <i>aydır'</i>	<i>açazamır'</i>	<i>kayabır'</i> (ÇuvSv, 16)
[haydi-EMR2ÇK	çocuk+ÇE	git-GLCZ1ÇK]
'haydin çocuklar gideceğiz'		

Yukarıda verilen örnekte ilk kez karşılaşılan ve taranan metinler üzerinden de ilk kez tanıklanan {+замыръ} /+zamar'/ çokluk işaretleyicisi her ne kadar çokluk eki {+zam} üzerinde 2.ÇK iyelik eki {+Ar}çekimi gibi görünüyorsa da Çuv. Turi / Viryal ağzına has farklı bir çokluk işaretleyici biçim olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kullanıma benzer kullanımları Aşmarin Sözlüğünde de madde başı olarak tanıklayabiliyoruz:

Aşmarin, sözlüğünde bu kullanımı aşağıda alıntıladığımız şekillerde örneklendirmiştir:

4) “*atsamâr, i.q. atsemër, Yakeyk.*
Atsamâr! Pire payan ku vırāntan tumalla ta
pul'.” (AşmS II: 148)
 [çocuk+ÇE biz+YHE bugün bu yer+ÇHE ayrıl-GRK3TK da ol-ØGLCZ3TK
 herhâlde]
 ‘Çocuklar! Herhalde bugün bu yerden ayrılmalıyız’

Ayrıca Aşmarin Sözlüğünde, yukarıda tanıklanan ve çokluk işaretleyen {+samâr} ekinin fonetik olarak farklı biçimlerinin kullanıldığı birkaç sözcüğü daha madde başı olarak görüyoruz:

5) “*atsemër, i.q. atsem Takmak.*
Nu, atsemër, at'âr pirēnpele tuya!” (AşmS II, s. 149)
 [Pekiye, çocuk+ÇE haydi-EMRK2ÇK biz+İLHE+VASHE bugün+YHE]
 ‘Pekiye, çocuklar haydin bizimle düğüne’

6) “*atsēmër, i.q. atsem Sred. Yum.*
At'ar, šanta kayar, atsēmër!”
 [haydi-EMRK2ÇK bu+ZMRN+BHE git-EMRK1ÇK, çocuk+ÇE]
 ‘haydin, buradan gidelim, çocuklar’

Aşmarin Sözlüğünde örneklendirilen *atsamâr, atsemër, atsemri, atsemrin, atsēmër, atsēmri* biçimlerinin tamamı için Aşmarin tarafından “çocuklar” anlamı

verilmiştir (AşmS II:146-147). Aşmarin tarafından örneklendirilen ve çokluk işaretleyicisi olarak tespit edilmesi kesin olan bu farklı biçimler Çuvaş Türkçesindeki farklı bir çokluk işaretleyicisi olarak çağdaş dilbilgisi araştırmalarında işaret edilmemiş şekiller olması yönüyle dikkate değerdir.

Verilen bu madde başı örneklerle birlikte karşımıza çıkan açsemër madde başında ise Aşmarin sözcük anlamını vermeden önce şu açıklamayı yapmıştır:

“açsemër, atsemër sözcüklerindeki çokluk çekimini işaretleyen “semër” oldukça dikkat çekicidir. V.N. Orlov tarafından kaydedilen ve el yazması olarak bana gönderilen aşağıdaki şarkı dışında bu biçime hiçbir yerde rastlamadım” (AşmS II, s177)

Aşmarin’in kendisine V. N. Orlov tarafından gönderildiğini belirttiği bu halk şarkısı ise aşağıda verilmiştir.

7) “*Vun-ik yuman, pěr kutra;*
turaçsemër häy maylä, şulçisemër şil maylä;
halhi yaşăsem hër maylä.
Vun-ik şăka pěr kutra;
turaçsemër häy maylä, şulçisemër şil maylä,
halhi hërsem yaşă maylä”

‘on iki meşe, bir kökte;
dalları kendine uygun, yaprakları yele uygun;
şimdiki gençler kız(lara) uygun.
On iki ıhlamur bir kökte;
dalları kendine uygun, yaprakları yele uygun;
şimdiki kızlar genç(lere) uygun’

V. N. Orlov tarafından kaydedilen ve Aşmarin’in sözlüğüne aldığı bu kullanımların dilbilgisel olarak incelenmesi bu ekle ilgili daha iyi bir fikir sahibi olmamızı sağlayabilir:

7.a) *turaçsemër häy maylä, şulçisemër şil maylä*
[dal+İY3TK+ÇE kendi uygun, yaprak+İY3TK+ÇE]
‘dalları kendine uygun, yaprakları kendine uygun’

Diğer Türk lehçelerinden farklı olarak Çuv. için karakteristik bir ek dizim yapısı olan isim + iye + çe yapısı yukarıda verilen ibarede de açıkça görülebilmektedir. Bu örneklerde görülen isimler üzerindeki {+ë/+i} iyelik 3.teklik kişiden sonra gelen çokluk eki {+semër} ise çokluğu işaretlemektedir. Çünkü çokluk işaretleyen {+sem} ekinin üzerinde bulunan {+ër} ekinin Çuv. 2. çokluk kişi iyeliği işaretleyen bir ek olamayacağı çokluk ekinden önce zaten kullanılmış olan iyelik ekinin varlığıyla netleşmiştir. Burada görülen ekin Bulgar Türkçesi ve Çuv. için çokluğu işaretlemeye kullanılan {+r} eki olduğu ve çokluğu işaretleyen iki ekin bir araya gelerek çokluk işaretleyen yeni bir ek oluşturduğu anlaşılmaktadır(Sinor 1952: 221; Şçerbak 1977: 83; Tenişev 1988: 21).

Aşmarin sözlüğünde tespit edilen bu farklı biçimlerin Çuv. çokluk işaretleyicisi olan ve bölgesel diyalektolojik farklılıklara uygun olarak yayılan {+sam/+zam} ve {+sem/+zem} çokluk işaretleyicilerinden farklı olarak çokluk işaretleyen {+r} eki ile dilbilgiselleşerek birleştiği ve yeni çokluk işaretleyici biçimler oluşturduğu açıktır.

Ayrıca Aşmarin Sözlüğünde (AşmS II: 147) örneklendirilen ve çokluk işaretleyen {+semrin} ekinin sonunda bulunan {+in} ekinin Türk Dilinin tarihsel metinlerinde de tanıklanabilen eskicil bir çokluk işaretleyici olan {+n}'nin {+semër} çokluk eki üzerine geldiğini ve {+semrin} < {+sem+ër+in} biçiminde dilbilgiselleşerek geliştiğini düşünmekteyiz (Şçerbak 1977: 88; Tenişev 1988: 15-22; Pritsak 1957: 154)

Çuv. çokluk işaretleyicisinin bu biçimlerin dışında kalan ve 19. yüzyılda başka bir biçimle tanıklanan {+şam} biçimini de ilk kez Budenz tarafından yayımlanan *Reguly Csuvas Példamondatai* (1863) adlı makalede verilen örnek cümleler arasında tespit edebiliyoruz:

8) vul	jalan	çuvaşşam	şinjen poplet (RCsP: 256)
[o	sürekli	çuvaş+ÇE	hakkında konuş-ŞGZ3TK.]
'O sürekli Çuvaşlar hakkında konuşuyor'			

Zolotnitskiy'in *Zametki dlya oznakomeniya çuvaşskim nareçiyem* (1871) adlı çalışmasında da ekin bu biçimi Çuv. çokluk ekleri arasına dâhil edilmiştir. Zolotnitskiy bu çalışmada Çuv.da /ş/ ve /j/ ünsüzlerinden sonra eklenecek olan /s/ ve /z/ ile başlayan eklerin ünsüz uyumuyla /ş/'li biçimlere dönüştüğünü ve böylelikle çokluk ekinin {+zam}, {+sam}, {+zem}, {+sem}, {+şam}, {+şem} biçimleriyle karşımıza çıktığını belirtmektedir. Zolotnitskiy kayıtları Çuv. çokluk ekinin, eklendiği sözcüğün sonunda bulunan /ş/ fonemine göre tam benzeşme ile ortaya çıkan bir yan {+şAm} biçiminin de kullanıma girdiğini göstermesi bakımından da önemlidir. ZDOÇ yan biçimlerin Çuv. ağızlarındaki varlığını kanıtlayan ilk eserlerden olmuştur. Zolotnitskiy Çuv. ağızlarında çokluk ekinin farklı biçimlerini ZDOÇ'de şu şekilde göstermiş ve ekin {+şAm} biçimini aşağıdaki şekilde örneklendirmiştir (s. 7):

9) "Çokluk ekinin eklenmesinde zam, sam, zem, sem – şam, şem biçimlerinde: yoldaşşam, horandaşşam, piçişşem."

yoldaşşam ,	horındaşşam,	piçişşem
[arkadaş + ÇE]	[kardeş + ÇE]	[ağabey+3TKİY+ÇE]
'arkadaşlar	kardeşler	ağabeyler'

<i>Arämë</i>	aşşezem	amışşem	<i>pat'ne</i>	<i>hınana</i>	<i>kayaşşan</i>
<i>pulnä.</i>					
[karı+iYE3TK	baba+iY3TK+ÇE	anne+iY3TK+ÇE			
taraf+0İY3TK+ZN+YHE	misafirlik+ZN+YHE	git+FİYE+İSHE			
ol+AGZ3TK]					
'karısı babaları anneleri yanına(tarafına) misafirliğe gitmek istemiş					

Zolotnitskiy'in anılan eserinde Çuv. çokluk eklerini yukarıda ifade ettiğimiz şekilde göstermesine rağmen Zolotnitskiy malzemesine dayalı olarak 1894 yılında N. Lebedev tarafından yayımlanan *Posobiye k' izuçenyu çuvaşskago yazıka* adlı çalışmada Çuv. çokluk ekinin tek biçimli olarak ve bugün standart dildeki {+sem} biçimiyle kullanılmış olduğunu tespit ediyoruz (Lebedev 1894: 9-10). Lebedev tarafından kaleme alınan ve çokluk ekinin standartlaştırılarak tek bir biçim ile gösterildiği bu çalışma bir tarafa bırakılırsa, V. A. Moşkov tarafından kaleme alınan ve Çuvaşların yaşadığı Kozmodemyan (Kozmodemyansk Uyezd) ve Çistopol bölgesindeki Çuvaş halk ezgilerinin derlendiği, müzikal yapısının irdelendiği ve ilk kez 1893 yılında *İOAİE* dergisinde yayımlanan, daha sonra ise ayrı basım olarak 1894 yılında *Materialı dlya harakteristiki muzikal'nago tvorçestva inorodtsev' voljsko-kamskago kraya I. Melodii çuvaşskih' pesen'* adıyla Kazan'da basılan çalışmada Çuv. çokluk eklerini yine fonetik farklılıklarla tanımlayabiliyoruz:

10) *Tugur-von tengeleh herzene*
[doksan tengelik kız+ÇE+YHE]
'doksan paralık kızlara'

11) *Syapla mari açazam'*
[Öyle değil+SEçocuk+ÇE]
'Öyle değil mi çocuklar'

Heikki Paasonen tarafından 20. yüzyılın hemen başında Çuvaşlar arasında yapılan masal derlemelerini dil incelemesi ile birlikte *Heikki Paasonen ve Çuvaşça Masal Derlemeleri* (2021) adıyla yayımlayan Sinan Güzel'in çalışmasında da Çuv. çokluk ekinin {+sem}, {+zem}, {+sam}, {+zam}, {+şem}, {+şem} biçimlerinin kullanıldığı görülmektedir (2021: 116).

Mészáros'un da 1910'lu yıllarda yaptığı derlemelerde de büyük ünlü uyumuna uymadan kullanılan {+şam} biçimini tanımlayabiliyoruz:

1. *aj mōn-gon tērōmōr,*
mōn-gon irtñēs tētār pol.
aj tāndēššam, jār-tāndēššam,
'ōmōr irtñēs tētār pol. (CsNG: 226)

'Hey hangi gün dedik
Hangi gün geçmez dersiniz belki
Ey tanışlar, kız tanışlar
Ömür geçmez dersiniz belki'

Aşağıda verilen metindeki çokluk eki almış biçimler ise 1911 yılında Komissarov tarafından yayımlanan bir düğün çağrısı metnidir. Okuyucunun ağzından derlendiği anlaşılabilir ve Turi/Viryal ağız özellikleri gösteren metinde ÇE. *tantāšsam, yal-yışsam* örneklerinde görüldüğü gibi ÇE. büyük ünlü uyumuna uyduğu hem de *otakansem* örneğinde olduğu gibi uymadığı görülmektedir:

13) *Ey hora halāh, tantāšsam, yal-yıšsam! Vārman kasri Poyan Kirok kēšēr hēr parat', porne te, hānana çenet. At'ār pirēnpele toya por te: vatti, šamrākki, vētti-šākki, otakansēm çopsa pırār, otimanni opalense pırār! Ey, iltrēr-i?* (ÇKzV: 50)

'Ey kara halk, tanıdıklar, köylüler! Ormankassili zengin Kirok bu yaz kız veriyor, hepinizi de, misafirlige çağırıyor. Haydin bizimle düğüne hepiniz: genci, ufağı-tefeği, yürüyenler koşup gidin, yürüyemeyenler emekleyip varın! Ey, duyduunuz mu?'

Çuv. çokluğun işaretlenmesi için genel olarak büyük ünlü uyumu, ünlü ünsüz uyumu ve ünsüz uyumu ile {+sam}, {+sem}, {+zam}, {+zem}, {+şam}, {+šem} biçimleriyle görülen çokluk ekinin Aşmarin Sözlüğü'nde tanıklanan bir {+se} çokluk eki biçimine de rastlamaktayız:

14) <i>Pušmak pitne pit pāhār</i>	'çizme üstüne çok bakın
<i>kušār tuhsa üges pek</i>	gözünüz çıkıp düşecek gibi
<i>kēšēr hērse (=hērsene) pit pāhār</i>	bu gece kızlara çok bakın
<i>hērsem tuhsa kayas pek</i>	kızlar çıkıp gidecek gibi'

Benzer bir yapı yine Aşmarin tarafından kaleme alınan OİÇS I'de de tanıklanabilmektedir:

15) <i>Kültēmēr-ške lašase</i>	'koştuk mu ki atların
<i>Kayri uri sakālne;</i>	arka ayağı beyaz olanını;
<i>İltēmēr-ške hānase</i>	aldık mı ki konukların
<i>Hura kalempēr kušlise</i> (s.436)	kara karanfil gözlülerini'

Yukarıda (15)'te Aşmarin'den alıntılanarak verilen *kēšēr hērse (=hērsene) pit pāhār* dizesindeki *hērse (=hērsene)* 'kızlara' biçimi *hērse* < *hērsene* < *hēr+sem+e* (YHE) şeklinde gelişmiş olmalıdır. Burada ÇE üzerine gelen YHE ileri bir dilbilgiselleşme yaşayarak ÇE sonundaki /n/'yi de sıfırlamış ve *hēr* sözcüğü üzerinde kalan {+se} biçim birimi hem ÇE hem de YHE görevini üstlenmiştir.

İkinci dörtlükteki (16) *lašase* 'atların' *hānase* 'konukların' *kušlise* 'gözlülerin' sözcüklerinde ise, Çuv. çokluk ekinin ilgi hâlinde çekimi olan {+sen}, {+sem}+{ēn} > {+semēn} > {+sen} yoluyla dilbilgiselleşme gelişiminin ileri bir aşamasını yaşayarak üzerine aldığı ilgi hâli eki {+n}'yi eritmiş ve {+semēn} > {+sen} > {+se} biçimine gelişmiştir.

3. Sonuç

Diğer Türk lehçelerinde çokluk ekinin isimler üzerine eklenmesinde görülen İSİM+ÇE+İYE ekdizim yapısının Çuvaş Türkçesinde farklılaşarak İSİM+İYE+ÇE biçimiyle karşımıza çıkması standart Çuvaş Türkçesinin çokluk eki {+sem}'in kökeninin tartışılmasına da sebep olmakla beraber bu yazıda bu ekin kökeni ile ilgili tartışmalara girilmemiş ve ekin ilk tanıklandığı İdil Bulgar dil alanı *Uspeniye Yazıtı*ndan çağdaş Çuvaş Türkçesine çokluk ekinin dilbilgisi kitaplarında

kaydedilen biçimlerine ve tanıklanan farklı biçimlere değinilmiştir. İlk kez İBulT. ile yazılı *Uspeniye Yazıtında* tespit edilen Çuv. çokluk eki {+sem}'in 18. ve 19. yüzyıllar metinlerinde tespit edilen farklı biçimleri incelenmeye çalışılmıştır. Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı gibi bugün Çuvaş Türkçesinde Anatri ağzı temelinde standartlaşan {+sem} ÇE. için ağız farklılıkları olarak {+zem}, {+zam}, {+sam}, {+şam}, {+şem} biçimleri tanıklanabilmektedir. Ayrıca birden fazla çokluk ekinin bir araya gelmesiyle oluştuğu düşünülen ve gelişim seyri de metin içinde örneklerle açıklanan {+samār}, {+semēr}, {+sēmēr}, {+semrin}, {+semri}, {+sēmri} biçimleri de yine Aşmarin Sözlüğünde tespit edilmiştir.

Aşmarin tarafından tespit edilmiş (15) numaralı örnekte görülen *hërse* 'kızlara' çekimli sözcüğünde çokluk eki ve yönelme hâli ekinin dilbilgiselleşme yoluyla birleşerek *hërse* < *hërsene* < *hërsem*+*e* şeklinde ve (16) numaralı örnekte görülen *laşase* 'atların' *hånase* 'konukların' *kuşlise* 'gözlülerin' örneklerinde ise {+sem}+{ēn} > {+semēn} > {+sen} > {+se} şeklinde bir dilbilgiselleşme ile ek birleşmesi hadisesinin gerçekleştiği örnekler olduğu tanıklanmıştır.

Kısaltmalar

ANGZ.	Anlatılan Geçmiş Zaman
Aşm.	Aşmarin
Ar.	Arapça
BHE.	Bulunma Hâli Eki
BLHE.	Belirtme Hâli Eki
BÜU	Büyük Ünlü Uyumu
ÇE.	Çokluk Eki
ÇHE.	Çıkma Hâli Eki
ÇK.	Çokluk Kişi
ÇSK.	Çavaş Sāmahēsen Kēneki
Çuv.	Çuvaş Türkçesi
ÇÇuv.	Çağdaş Çuvaş Türkçesi
EÇÇuv.	Erken Çağdaş Çuvaş Türkçesi
EDPT.	An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish
EMRK	Emir Kipi
ETü.	Eski Türkçe
FİYE	Fiilden İsim Yapma Eki
GLCZ	Gelecek Zaman
GRK	Gereklilik Kipi
İBulT.	İdil Bulgar Türkçesi
İBY.	İdil Bulgar Yazıtı
İLHE.	İlgi Hâli Eki
İOAİE.	İzvestiya obşçestva arheologii, istorii i etnografii pri imperatorskom' Kazanskom' Universitete

İSHE	İsteme Hâli Eki
İY.	İyelik
OTü.	Ortak Türkçe
Pr-Tü.	Proto Türkçe
Pr-Ogur	Proto Ogur Türkçesi
Pr-Oguz	Proto Oguz Türkçesi
SE	Soru Eki
ŞGZ.	Şimdiki/Geniş Zaman
TK.	Teklik Kişi
Tü.	Türkçe
VASHE	Vasıta Hâli Eki
ZMRN	Zamir n'si

Taranan Eserler

AşmS.I-II	Nikolay İ. Aşmarin (1928). <i>Çávaş Sámahésen Kéneki</i> .
CKzV.	G. Komissarov (1911), <i>Çuvaşi Kazanskogo zavolja</i> .
CsNG.	Gy. Mészáros (1912) der. <i>Feld Csuvás Népköltési Gyűjtemény</i>
ÇuvSv	S. M. Mihaylov (1852), <i>Çuvaşskiya Sıvad'ı</i> .
İBY-4	Yusupov 1960-5, Róna Tas&Fedor 1973-5, Tekin 1988-5.
İBY-6	Hakimcanov 1978-1, Tekin 1988-2.
İBY-17	Tekin 1988-90.
İBY-21	Hakimcanov 1987-3, Tekin 1988-91.
OİÇS I	Nikolay İ. Aşmarin (1903). <i>Opıt izsledovaniya çuvaşskogo sintaksisa I</i>
RCsP	J. Budenz (1863), <i>Reguliy Csuvás Peldamondatai</i> .
Sum.	<i>Sumahzam Reçi dlya perevodu na çuvaşskiy yazık</i> , Durmuş 2014, ss.48-50
ZdOÇN	N. İ. Zolotnitskiy (1871), <i>Zametki dlya oznakomleniya s çuvaşskim nareçiyem</i> .

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): İbrahim Arıkan (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

Kaynaklar

Andreyev, N. A. (1956), “İmya çislitel'noe, znaçeniye imeni çislitel'nogo”, *Materialı po grammatike sovremennogo çuvaşskogo yazıka I (morfoloğiya)*, Çuvaşskoye, Çeboksarı: Gosudarstvennoe izdatel'stvo, s. 107-123.

- Arıkan, İbrahim (2023), *Çuvaş Türkçesinin Tarihinde Biçim-Dizim Değişimleri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Aşmarin, N. İ. (1903), *Opit issledovaniya çuvaşskogo sintaksisa I*, Kazan.
- Aşmarin, N. İ. (1994-2000), *Slovar çuvaşskogo yazıka Çávaş sâmahësen këneki*, 17 Cilt, Şupaşkar.
- Bayram, B. (2007) *Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlük*, Konya: Tablet Yayınları.
- Budenz, J. (1862a), "Czuvas Közlések és tanulmányok, I Czikk" *Nyelvtudományi Közlemények*, s. 200-268.
- Budenz, J. (1862b), "Czuvas Közlések és tanulmányok, II Czikk" *Nyelvtudományi Közlemények*, s. 353-433.
- Budenz, J. (1863), "Czuvas Közlések és tanulmányok, III Czikk" *Nyelvtudományi Közlemények*, s. 14-68.
- Clauson, S. G. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.
- Durmuş, Oğuzhan (2009a), "Strahlenberg ve İlk Çuvaşça Kelime Listesi", *Gazi Türkiyat Dergisi*, S. 5. s. 503-511.
- Durmuş, Oğuzhan (2009b), "Yeni Bulgar Türkçesi Döneminin Kaynakları II. Edebî Kaynaklar 1: 1769 Tarihli Altı Dize ya da İlk Çuvaş Şiiri" *Turkish Studies, Ahmet Buran Armağanı*, V. 4/8, s. 1113-1127.
- Durmuş, Oğuzhan (2014), *18. Yüzyıl Çuvaşçasının Söz Varlığı*, Edirne: Paradigma Akademi.
- Erdal, Marcel (1993), *Die Sprache der wolgabolgarischen Inschriften*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Erdal, M. (2004), *A Grammar of Old Turkic*. Leiden: Brill.
- Fedotov, M. R. (1996). *Etimologičeskiy slovar' Çuvaşskogo yazıka*, C. I-II, Çeboksarı: Çuvaşskiy Gosudarstvenniy İnstitut Gumanitarnih Nauk.
- Grigoroviç, Veniamin Putsek (1769), *Soçineniya prinadlejaşçiye k grammatike Çuvaşskogo yazıka*, Moskova.
- Gyula, Dr. Mészáros (1912). *Csuvas Népköltési Gyűjtemény II*, Budapest: Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia.
- Güzel, Sinan (2021) *Heikki Paasonen ve Çuvaşça Masal Derlemeleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hakimcanov, F. S. (1978), *Yazık epitañiy voljskih bulgar*, Moskva: İzdatel'stvo Nauka
- Hakimcanov, F.S. (1986), "New Volga Bulgarian inscriptions", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 40, s. 173-177.
- Komissarov, G.İ. (1911), *Çuvaşi Kazanskogo Zavoljya*, Kazan: Tipo-litografiya İmperatorskago Universiteta.
- Mihaylov, S. M. (1852), *Çuvaşskiya Svad'bi*, Kazan.
- Pavlov, İ. P. (1965), *Halhi çávaş literaturâ çelhi morfologi*, Şupaşkar: Çávaş ASSR Keneke İzdatelstvi.
- Pritsak, O. (1957), "Tschuwassische Pluralsuffixe", *Studia Altaica*, Wiesbaden, s. 137-155.
- Räsänen, Martti (1957), *Materialien zur Morphologie der Türkischen Sprachen*, Helsinki: Studia Orientalia XXI.

- Róna-Tas, A. (1999) “Chuvash and Historical Morphology”, *Acta Orientalia Acedemiae Scientiarum Hung.* Volume 52 (1), s. 1-15
- Róna-Tas, A.-Fodor, S. (1973), *Epigraphica Bulgarica- A Volgai Bolgár-Török Feliratok*, Szeged
- Sergeyev L. P. (2004), *XVIII. Ėmĕrti čávaş şırláhĕn palákĕsem*, Şupaşkar: İ. Ya. Yakovlev Yaçĕllĕ Čávaş Patşaláh Pedagogika Üniversiteçĕ.
- Sinor, Denis (1951-1952), “On Some Ural -Altaic Plural Suffixes”. *Asia Major II*, London, s. 203-230
- Şçerbak, A.M. (1977), *Oçerki po sravnitel'noy morfologii tyurkskih yazıkov (imya)*, Leningrad: Nauka
- Tekin, Talat (1987), *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, Talât (1988), *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*, Ankara: Türk Dil
- Tekin, Talat (1995), *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler* (Yayımlayan: Mehmet Ölmez), Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi-13, Ankara: Simurg
- Tekin, T. (2003), *Orhon Türkçesi Grameri*, İstanbul: Türk Dillleri Araştırmaları Dizisi.
- Tenişev, E. R. (ed.), (1988) *Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika Tyurkskih Yazıkov Morfoloģiya*, Moskva: Nauka.
- Yegorov, V. G. (1964) *Etimologiçeskiy slovar' Çuvaşskogo yazıka*, Çeboksarı: Çuvaşskoe Knijnoe İzdatel'stvo.
- Yusupov, G. V. (1960) *Vvedeniye v bulgaro-tatarskuyu epigrafıku*. Leningrad: İzdatel'stva akademii nauk SSSR.
- Yılmaz, Emine (2002), *Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- Zolotnitskiy, N. İ. (1871), *Zametki dlya oznakomleniya s çuvaşskim nareçiyem*, Kazan: Universitetskoy Tipografii.

МАРКИРОВКА МНОЖЕСТВЕННОСТИ В НАЗВАНИЯХ ОТ ВОЛЖСКИХ БОЛГАРСКИХ НАДПИСИ ДО СОВРЕМЕННОГО ЧУВАШСКОГО ЯЗЫКА

АННОТАЦИЯ

Чувашский язык, представляющий собой современную динамику исторической огурской линии тюркских языков, выделяется особенностью окончания, используемого для выражения формы множественного числа существительных, в отличие от соответствующей формы единственного числа. Морфологические особенности в части окончания множественного числа в чувашском языке обретают своеобразие исходя из анализа Волжско-булгарских надписей, которые являются историческими памятниками данного языка. Заметно, что указанное окончание приобретало разнообразные формы, начиная от первых текстов, представляющих собой современный чувашский язык, и до начала XX века, когда оно утвердилось в качестве нормативного письменного стандарта данного языка.

В представленной статье осуществляется попытка объяснения разнообразных вариантов окончаний множественного числа, выявленных в ходе

исследований текстов чувашского языка XVIII века. Установлено, что амплитуда форм окончаний множественного числа в чувашском языке, отмеченных в текстах XVIII и XIX веков, включает в себя формы, претерпевшие расширение в результате процессов грамматикализации, а также формы, претерпевшие сужение в контексте тех же грамматических преобразований. Кроме того, статья освещает динамику развития разнообразных форм окончаний множественного числа в чувашском языке.

В рамках исследования окончаний множественного числа в чувашском языке был осуществлен первичный анализ различных лингвистических форм, присутствующих в Волжско-булгарских надписях. Последующие этапы исследования включали анализ ранних текстов на чувашском языке XVIII века, в том числе анализ окончаний множественного числа, выявленных в «Сочинении» и его первой грамматике. Проанализированы также грамматики, написанные для чувашского языка в XIX веке, а также диалектологические исследования Золотницкого. В ходе исследований взяты во внимание фольклорные сборники на чувашском языке, в которых изучены разнообразные окончания множественного числа, присущие анатрийским и вириальским диалектам. Также в рассмотрение взяты исследование «Словарь чувашского языка», подготовленное выдающимся чувашистом Ашмариным, а также его грамматические труды.

Структура множественного числа в чувашском языке отличается от аналогичных структур в других тюркских языках, проявляясь в применении дополнительных окончаний к существительным. Это различие предоставляет основу для обсуждения происхождения окончания множественного числа {+sem} в стандартном чувашском языке.

В рамках обсуждения источника окончания множественного числа в чувашском языке имеет высокую значимость выявление разнообразных форм, которые формировались в течение времени, и последующая оценка этих вариаций. Для достижения данной цели необходимо провести исследование окончания множественного числа в чувашском языке, воспользовавшись методами исторического и сравнительного анализа. Хронологическая оценка текстов, связанных с историей чувашского языка, также представляет собой важный инструмент для формирования выводов относительно источника окончания множественного числа в данном языке.

В данной статье предоставлен обзор форм множественного окончания в современном чувашском языке, при этом не затрагиваются дебаты относительно происхождения данного окончания. Рассмотрение охватывает как формы множественного окончания, зафиксированные в грамматических трудах, так и разнообразные варианты, обнаруженные с момента первого упоминания окончания в Успенской надписи, принадлежащей Волжским болгарам, и прослеживающийся до настоящего времени в эволюции чувашского языка.

Статья также обнаруживает, что в некоторых диалектах чувашского языка, относительно множественного окончания {+sem}, стандартизированного в современном чувашском, наблюдаются разнообразные формы, такие как

{+зем}, {+зам}, {+сам}, {+шам}, {+шем}. В дополнение к этому, также обнаружены формы, предположительно вытекающие из сочетания нескольких множественных окончаний, такие как {+самър}, {+семёр}, {+сёмёр}, {+семрин}, {+семри}, {+сёмри}, и их эволюция подробно рассматривается на основе примеров, представленных в тексте. Указанные примеры были выявлены в словаре и грамматиках Ашмарина.

Приведенный Ашмариним пример демонстрирует, что в случае слова "хёрсе" (девушкам) окончания множественного числа и дательного падежа объединяются через лингвистическую трансформацию: хёрсе < хёрсене < хёрсем+е. В других рассмотренных случаях, таких как *лашасе* (лошадей), *хънасе* (гостей), *кушлице* (наблюдателей), наблюдается языковое преобразование {+сем}{+ён} > {+семён} > {+сен} > {+се}. Эти примеры выступают важными иллюстрациями, поскольку они демонстрируют лингвистические изменения в чувашском языке, обусловленные объединением нескольких окончаний.

Ключевые слова: Волжско-булгарский язык, волжско-булгарские надписи, чувашский язык, окончание множественного числа, грамматикализация

